

ПРОБЛЕМИ НА ИЗКУСТВОТО

ТРИМЕСЕЧНО СПИСАНИЕ

ЗА ТЕОРИЯ, ИСТОРИЯ И КРИТИКА НА ИЗКУСТВОТО

ART STUDIES QUARTERLY

ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИЗКУСТВОТА

ПРИ БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ - СОФИЯ

1

ISSN 0032-9371

ГОДИНА 45-та 2012

СЪДЪРЖАНИЕ

Емануел Мутафов. Живописът на Атон през призмата на новите научни изследвания. Размисли	3
Иванка Гергова. Диалогът на грешника с Богородица	11
Цвета Кунева. Поствизантийските стенописи в църквата „Св. Теодор“ при Бобошево и техният художествен кръг	15
Майя Захариева. Към историята на Мисловщичкия манастир „Успение Богородично“ и неговите стенописи	23
Мария Колушева. Патронната икона на св. Димитър от Бобошевския манастир	32
Александра Трифонова. Икона на св. Власий с житийни сцени в сбирката на църквата „Св. Атанасий“ във Варна	41
Фйоралба Сатка Мата. Албанското „въоръжено“ социзкуство	44
Стефко Аенски. Реставрация на тибетска танка от XVII век	49
ПРАВО НА ОТГОВОР	
Николай Тулешков. Отново за часовниковите кули	51
РЕЦЕНЗИИ	
Емануел Мутафов. Стенописите от една контактна зона на балканския XIX век и книгата за тях	58
Елена Генова. Зографската фамилия Минови и тяхното стенописно наследство	59
Ангелина Георгиева. Свободата да общуваш	61
РЕЗЮМЕТА	63

CONTENTS

Emmanuel Moutafov. Painting on Mount Athos in the Light of the New Research. Thoughts	3
Ivanka Gergova. The Dialogue of the Sinner with Holy Virgin	11
Tsveta Kuneva. Post-Byzantine Wall Paintings in the Church of St Theodore near Boboshevo and its art circle	15
Maya Zaharieva. To the History and the Murals of Monastery of Dormition of Holy Virgin at Mislovshitz	23
Maria Kolousheva. The Patron Icon of St. Demetrius from Boboshevo Monastery	32
Alexandra Trifonova. Icon of St Blaise with Narrative Scenes in the Collection of the Church of St Athanasius in Varna	41
Fioralba Satka Mata. The Albanian Armed Socialist Art	44
Stefko Aenski. Restoration of a Tibetan Thangka from the 17th century	49
RIGHT OF REPLY	
Nikolay Tuleshkov. Once again about the Clock Towers	51
REVIEWS	
Emmanuel Moutafov. The Nineteenth Century Murals in a Contact Area for the Balkan and the Book on Them	58
Elena Genova. The Painter's Family Minovi and their Mural Paintings Heritage	59
Angelina Georgieva. Freedom to Communicate	61
SUMMARIES	63

Редакционна колегия:

проф. д.изк. АЛЕКСАНДЪР ЯНАКИЕВ, доц. д-р БИСЕРКА ПЕНКОВА (главен редактор), проф. д.изк. ВАСИЛ СТЕФАНОВ, проф. ВЛАДИМИР ПЕТРУХИН (Русия), акад. ГОЙКО СУБОТИЧ (Сърбия), доц. д-р ДИАНА ГЕРГОВА, чл. кор. ЕЛКА БАКАЛОВА, проф. д.изк. ИВАНКА ГЕРГОВА, доц. д-р ИНГЕБОРГ БРАТОВА, проф. д.изк. КАМЕЛИЯ НИКОЛОВА, доц. д-р ВИОЛЕТА ВАСИЛЧИНА, проф. д.изк. ЧАВДАР ПОПОВ.

Адрес на редакцията:

Институт за изследване на изкуствата при БАН
Списание "Проблеми на изкуството"
1000 София, ул. "Кракра" № 21
тел. 944 24 14, факс (+359 2) 943 30 92
e-mail: probleminaizkustvoto@artstudies.bg

Ръкописите се приемат в редакцията на списанието или на електронния адрес. Ръкописите трябва да отговарят на изкванията на редколегията, които се намират в редакцията на списанието. Ръкописи не се връщат.

Информация за абонаменти в редакцията и на електронния адрес на списанието и към Маргарита Керпичиян - daisy51@abv.bg.

The editorial board:

Prof. ALEXANDER YANAKIEV, DSc, Assoc. Prof. BISSERKA PENKOVA, PhD (Editor in Chief), Prof. CHAVDAR POPOV, DSc, Assoc. Prof. DIANA GERGOVA, PhD, Corr. Mem. ELKA BAKALOVA, Acad. GOJKO SUBOTIC (Serbia), Assoc. Prof. INGEBORG BRATOEVA, PhD, Prof. IVANKA GERGOVA, DSc, Prof. KAMELIA NIKOLOVA, DSc (Dep. Editor in Chief), Assoc. Prof. VIOLETA VASILCHINA, PhD, DSc, Prof. VASSIL STEFANOV, DSc, Prof. VLADIMIR PETRUHIN (Russia)

Editorial adresse:

Institute of Art Studies, Bulgarian Academy of Sciences
Art Studies Quarterly,
21 Krakra Street, 1000 Sofia, Bulgaria
Tel. +359 2 944 24 14, Fax +359 2 943 30 92
E-mail probleminaizkustvoto@artstudies.bg

Manuscripts can be submitted in hard copy to the journal's editorial staff or by e-mail. Manuscripts must conform to the editorial staff's requirements, which can be found on the Editorial Office. Please note that manuscripts will not be returned.

Subscription Information in Editorial Office or e-mail of Margarita Kerpitchian - daisy51@abv.bg.

Съставител на броя: Бисерка Пенкова
Редактор: Иванка Гергова
Технически секретар: Цвета Кунева
Графичен дизайн: Майа Лачева
Фото редактор: Иван Ванев
Превод: Светлана Лазарова

I корица

О тебе радуется, манастир Зограф, църква „Успение Богородично“, предверие, 1764 г. (фото: Иван Ванев)

First cover

The "Epi Soi Chairei" (Rejoice in Thee), Zographou monastery, the porch of the Dormition of Virgin' church, 1764 (photo: Ivan Vanev)

IV корица

Пророчица Анна, Мисловшички манастир „Успение Богородично“

Back cover

Prophetess Anna, Monastery of Dormition of Holy Virgin at Mislovshitz

КЪМ ИСТОРИЯТА НА МИСЛОВЩИЧКИЯ Манастир „УСПЕНИЕ БОГОРОДИЧНО” И НЕГОВИТЕ СТЕНОПИСИ

Майя Захариева, Национална художествена академия

Мисловщичкият манастир „Успение Богородично”¹ е един от слабо проучените паметници от поствизантийския период в България. Той се намира на около 12 км от град Трън, между селата Велиново и Филиповци. Разположен е в низината на скалиста местност, където преминава река Мисловщица². До скоро тя беше единственият ориентир за достигане до полуразрушения манастирски комплекс. Той се състои от църква, две жилищни и две стопански постройки. Днес от манастирските сгради са съхранени само основите, а църквата е в лошо състояние, до скоро покривът беше частично разрушен. През 2011 г. жителите на с. Велиново възстановяват покривната конструкция над притвора и разчистват пътя и буйната растителност, която владее манастирския двор³.

Днес в църквата е съхранена съвсем малко от живописата, украсявала храма. Голяма част от стенописите са свалени и днес се съхраняват в депата на РИМ – Перник⁴. Настоящата публикация е опит за цялостно представяне на Мисловщичкия манастир въз основа на по-стари проучвания, архивни документи, фотографии и съхранените живописни фрагменти. В статията ще бъдат представени историческите сведения, свързани с манастира, архитектурните особености и реконструкция на иконографската програма на манастирската църква. Текстът няма за цел да анализира особеностите на иконографската програма и стила на стенописите, което би било тема на друга публикация.

Мисловщичкият манастир „Успение Богородично” е отбелязан за първи път в научната литература в Годишника на Народния музей от 1921 г. в статиите на Кръстю Миятев „Приноси към средновековната археология на българските земи”⁵ и на Андрей Грабар „Няколко средновековни паметници из Западна България”⁶. Те дават важни сведения за състоянието на манастирската църква и съхранената живопис през 20-те години на XX в.⁷

Историята на манастирския комплекс разглеждат И. Денков в статията „Трънски край – минало и старини”⁸, С. Йорданов в „Църкви и манастири в трънския край”⁹ и Й. Байкушев в „Архимандрит Мисаил Байкушев”¹⁰, публикувани в „Сборник Трънски край” през 1940 г.

През 1977 г. специалисти на НИПК¹¹ започват цялостно проучване на манастира¹². Архитект Стефан Стойчев отбелязва в своята докладна записка, че манастирът е необитаем и състоянието му е лошо. В този период той все още е собственост на Софийската митрополия. Към своята документация Стойчев прилага седемнадесет снимки и четири графични схеми, на които манастирските постройки са все още в цялостния си вид¹³. В този период се извършва архитектурно заснемане на всички сгради в манастира¹⁴.

Създава се интердисциплинарна група от специалисти на НИПК, които проучват Мисловщичкия манастир и публикуват през 1981 г. единственото по-цялостно изследване¹⁵. Авторите на статията „Мисловщички манастир (принос към изучаването на софийските манастири)” представят резултатите от това проучване, като идеята

Мисловщичкият манастир „Успение Богородично”, 80-те години на XX в. (фотография Н. Клисаров)

The Mislovshichki Monastery of the Dormition of the Holy Virgin, 1980s (photo N. Klissarov)

на проекта е възстановяване на манастирския комплекс и реставрация на стенописите¹⁶.

Манастирът е разгледан и в публикации на Асен Василиев¹⁷, Г. Стойков¹⁸, Димитрина Митова-Джонова¹⁹, Георги Чавръков²⁰, Николай Тулешков²¹ и в комплексното проучване „Софийските манастири. Възникване, развитие, структура и характер” от 1980 г.²²

Кратки сведения за църквата дава и проф. Елка Бакалова в книгата „Манастирите в България”²³, както и в статията „Сръбските учени за монументалната живопис от XV век в България”²⁴.

Интерес за настоящото изследване представлява и краеведското проучване на Николай Илиев „Мисловщичкият манастир „Св. Богородица”²⁵, излагащо резултата от дългогодишните проучвания на автора в района.

История

С историята на манастира са свързани редица местни предания. Една от тях разказва, че „още преди 1800 г.” църквата е била полуразрушена. От нея са били съхранени само източната, северната и южната стена. Жителят на с. Мисловщица Велко Ивков²⁶ открил разрушената църква, построил параклис и малка магерница²⁷.

Преди Велко Ивков, църквата е посетена от йеромонах Максим, който през 1793 г. е издраскал графит върху стенописите от южната стена на храма²⁸. В него Максим съобщава, че е родом от с. Костуринци, споменава името на монах Арсений и отбелязва годината на своето посещение – 1793²⁹.

Днес на място е запазен още един надпис, разположен върху северната фасада на църквата над вратата. Сега той е в лошо състояние и не може да бъде разчетен, но неговото съдържание е отбелязано през 50-те години от Асен Василиев „СН СЪН БЖСТЕЕНЪ ХРАМЪ ПОНОВН СЪ МЛАХНСЕДЕКОМЪ ЕРОМОНАХЕ. ѿ ТРЪН БЯЕК-ЪШЕВЪ И ДНОННСИМЪ ЕРОМОНАХОМЪ”³⁰, както и в документацията на НИПК от 1977 г., където е добавена и датата „8-ми юни”³¹. От този текст научаваме, че притворът на църквата в Мисловщичкия манастир

Източна част на църквата
The eastern part of the church

е бил подпомогнат от двама дарители – Дионисий (за когото не са съхранени никакви исторически сведения) и йеромонах Байкушев от Трън, чието име е отбелязано и в църквата „Св. Петка“ в Трън. В нея се намира икона, посветена на Успение Богородично, върху която са съхранени няколко надписа.

Първият е разположен в долната част на иконата и съобщава за дарението на архимандрит Мисаил при изграждането на Мисловщичкия манастир и църквата „Св. Петка“ в Трън³²: **СВЯТА СЪБРАСЪТЪ ЕСТЬ АРХИМАНДРИТЪ МИСАИЛЪ ѿ РОДА БАЙКУШЕВИ, ЦЮ ДО[...] ЦЪРКВИ**

Поклонение на жертвата, източна стена
Melismos, eastern wall

КТИТОРЪ БИСТЪ ПЕРЕ[] ВО ѿБНОВИ МОНАСТІРЯ МИСЛОВЩИЧКИ ВО 1830 [...] И ВТОРО ѿБНОВИ СЕИ [Х] РАМЪ СЪАД ПРЕПОДОБИИА ПАРАСКЕВІА ВО 18[53]³³ МЕСЕЦЪ ОКТОВРІИ 15 ДЕНЪ³⁴.

До него е изобразен и самият поръчител Мисаил (АРХИМАНДРИТЪ МИСАИЛЪ КТИТОРЪ ѿБНОВИ ЦЪРКВИ)³⁵, държащ в ръце две църкви – тази на Мисловщичкия манастир „Успение Богородично“ (МОНСТРЪ МИСЛОВЩИЧКИ УСПЕНІЕ ПРЕСЪТЪА ЕДЦЪ)³⁶ и църквата „Св. Петка“ (СВЯТА СЪАД ПРДОБИИА ПАРАСКЕВІА)³⁷. В долната част на ктиторския портрет е посочен надпис с годината на изписване: **А ИКОНАТА КЯ СЕ ИСПІСА 1856³⁸.**

Името на йеромонах Байкушев е отбелязано и на западната фасада на църквата: **ИЗКОЛЕНИМЪ ѿЦЯ СОВЕРШЕНИЕМЪ СНА, С ПОСПЕШЕНИЕМЪ СЪАГО ДХЯ СЪАД СЕИ ХРАМЪ СЪАДЯСА ТРЪДОМЪ ИЖДІКЕНИЕМЪ ЕРОМОНАХА МИСАИЛА ЦВЕТКОВІУ³⁹ ѿ БАЙКУШЕВИ И ВОСПОМОЩІЕНИЕМЪ КТИТОРЪ ХАЖИ НИКОДИМЪ ѿ НАСАЛЕНИИ И ЧОРБАЖИ ПЕА ѿ ІАРЛОВЦИ: МЦЯ ИВНА ВО ГОДА 18[53]⁴⁰.** От съхранените надписи научаваме за дарението, направено от Мисаил Байкушев⁴¹ и годината, в която е бил възстановен Мисловщичкият манастир – 1830.

Годината, посочена в ктиторския надпис, е спорна. Според Николай Илиев иконописецът Никола Янакиев, който е изписал иконата от църквата „Св. Петка“ в Трън, е събрал при изписването. Авторът приема годината 1838 за начало на възстановяването на манастира от Мисаил Байкушев⁴².

Мисаил Байкушев започва основен ремонт на църквата и изгражда манастирските постройки „със свой труд и средства, също умножил добитъка, манастирската земя и благоукрепил манастира“⁴³. Байкушев умира в Мисловщичкия манастир през 1880 г. След неговата смърт останките му са пренесени в двора на Трънската църква „Св. Петка“⁴⁴.

След това управлението на манастира поемат йеромонах Герасим Цветков⁴⁵ (от 1876 до 1894), свещеник Димитър Цветанов (1859-1899) и йеромонах Агатон (1899-1909)⁴⁶. Последният игумен – йеромонах Методий Миланов Соколов⁴⁷, управлява манастира от 1910 до 1960 г. От този период на място е съхранена каменна плоча⁴⁸, върху която е изписано името му, а с негово дарение през 1924 г. е изписан образът на Богородица Ширшая небес в абсидата⁴⁹.

Църквата

Църквата „Успение Богородично“ заема централно място в манастирския комплекс. Архитектурният тип е характерен за повечето паметници от Западна България. Тя е еднокорабна, с издължен наос и малък притвор, като и наосът, и притворот са с двускатен покрив. Наосът е с размери 5,60 x 3,50 м, изграден е от ломен камък, споен с хоросан, като в горната си част е изграден зъборед с три реда тухли. Сводът е полуцилиндричен. На южната фасада са разположени три декоративни ниши, а на северната – прозорец. В западния край на южната стена се намира правоъгълна ниша, в която са изградени малки отвори с различна големина и форма⁵⁰. Притворот е изграден от ломен камък, споен с хоросан, на места са използвани и тухли. Помещението е измазано с вар. На южната стена има прозорец, а под него плитка ниша. Входът към притвора е разположен на северната стена. Днес в църквата са запазени само олтарната маса и част от иконостаса⁵¹. От стенописната украса са съхранени фигурите на великите отци на Църквата от композицията

Съмнението на Йосиф (кондак IV) от Богородичния акатист, източна стена (детайл)

Joseph's doubts (Kontakion IV) from the Akathist to the Mother of God, eastern wall (detail)

Св. Кирил Александрийски, южна стена, състояние на живописа в началото на 80-те години на XX в. (фотография Н. Клисаров)

St Cyril of Alexandria, southern wall, the state of the paintings in the beginning of the 1980s (photo N. Klissarov)

Св. Стефан, източна стена, състояние в началото на 80-те години на XX в. (фотография Н. Клисаров)

St Stephen, eastern wall, the state in the beginning of the 1980s (photo N. Klissarov)

Поклонение на жертвата в апсидата и малки фрагменти по южната и северната стена.

Поради лошото състояние на живописа, през 1979-1980 г. екип от НИПК взема решение част от стенописите от южната, северната и източната стени да бъдат аварийно свалени⁵². Състоянието на живописния слой е много лошо: „Стенописите се държаха само на съществуващото зацепване на оригиналната мазилка с по-късните мазилки. При най-малък допир, отделните парчета се движеха и съществуваше опасност да се получат големи загуби... След направените сондажи точно бяха определени границите на отделните фрагменти, покрити с варни бада ни, и беше взето решение кои от стенописите да бъдат свалени”⁵³. Реставрационният екип, ангажиран с тази задача, е в състав Аблена Мазаква и Боряна и Благой Дживджанови. Те реставрират свалените фрагменти и ги предават на съхранение в РИМ-Перник, където се намират и днес.

Реставрираните стенописи се съхраняват в специално пригодени кутии и са в много добро състояние. Към тях са приложени и схеми, на които е отбелязано точното място на свалените фрагменти⁵⁴. За съжаление, сцените от източната стена не са маркирани в изготвените схеми от реставраторския екип.

Идеята на проекта, подготвен от НИПК, е Мисловщичкият манастир да бъде възстановен и реставриран. Поради тази причина през 1979-1980 г. са свалени само тази част от стенописите, която не би могла да се съхрани до цялостното му възстановяване. Реставраторската документация отбелязва 12 свалени фрагмента⁵⁵.

По време на своето проучване посетих РИМ – Перник. Освен свалените и реставрирани стенописи от Аблена Мазаква и Боряна и Благой Дживджанови, попаднах и на други фрагменти, в много лошо състояние, депозирани през 2004 г.⁵⁶ Стенописите са свалени в началото на 90-те години⁵⁷ и са пренесени в църквата „Св. Георги” в Брезник⁵⁸. Част от фрагментите са загубени поради лошото им съхранение преди да постъпят в РИМ – Перник.

С помощта на публикациите, свързани с църквата, съхранените в НИПК доклади, фрагментите, намиращи се в РИМ-Перник, и останалата на място живопис, може да бъде частично възстановена иконографската програма на стенописите в храма на Мисловщичкия манастир „Успение Богородично”.

Източна стена

Първите сведения за живописа в църквата са отбелязани в статията на Андрей Грабар от 1921 г.⁵⁹ В нея са описани много по-малко сцени⁶⁰, отколкото днес можем да регистрираме по свалените фрагменти, съхранявани в РИМ – Перник, и стенописите на място. Това се дължи на по-късните намеси, когато цялата църква е била варосана⁶¹. Авторът отбелязва, че в олтаря е изобразена „Богородица Знамение (бюст) с Младенеца в гънките на мафория. От страните – два малки бюста на ангели в десусни пози. По-надолу – ред бюстове (без медальони) на светители. По средата Мелизмос. Детето лежи на висок и малък дискос, тъй че ръцете и краката му излизат навън”⁶² и разположените върху южната стена фриз с медальони и сцената Изцеление на слепия по рождение⁶³. Днес на

място е съхранена част от живописа от източната стена. Описанието на Грабар дава основание да мислим, че под изображението на Богородица Ширшая небес, изписано през 1924 г.⁶⁴, е съхранена по-раната живопис, описана от него в началото на 20-те години на XX в.

Днес в абсидата все още е съхранена композицията Поклонение на жертвата. В лявата част са представени фигурите на св. Атанасий Велики [СТЫ] АФ[АН]АНАСІЕ, държащ свитък с надпис⁶⁵: БЛАГОДАРНЫМЪ ТѢ ГН БѢ СНАЯМЪ СПОБЛШІАГО НАПРѢСТАТН Н ННІА СТОМУ ТВОЕМЪ ЖРѢТЬКЪННІКЪ (първите редове на първата молитва на верните, част от литургията на св. Йоан Златоуст) и св. Василий Велики [СТЫ] ВАСИЛІЕ, на чийто свитък се чете: ННКТО ЖЕ ДОСТОННЪ ѿ СЕБѢЗНАВШІХ СЕ ПЛѢТСКІМН ПОХОТЪМН — (първите редове от Херувимската песен от литургията на св. Василий Велики, произнасяна тихо от свещеника пред Светия престол). В дясната част от композицията е разположена фигурата на св. Йоан Златоуст [СТЫ]: [ѿ] ЗЛАТОУСТЪ. Днес от нея са съхранени само нимб, част от облеклото и свитък със следния текст: БѢ БѢ НШН НЖЕ ПЕНЬ ХЛѢБЪ ПНЦЪ ВСЕМУ МНРЪ ГЯ ПЯШГО ІА ХА ПОСЛАВЪ СПСА Н ЗЕ[...]ЕЛ — (Молитвата на предложението, извършвана в проскомидията)⁶⁶. Последната фигура е частично запазена⁶⁷. Тя е представляла фигурата на св. Силвестър [СТЫ] СНАНІЕЕСТРЪ ПАПА РИМЪСКН, държащ в ръце свитък с надпис: ГН БѢ ПЯШЪ ПРИЛЕЖНОЮ СНО МОЛБѢ ПРНМН ѿ СЕОНХЪ РЯБѢ Н ПОМИЛЪ (молитвата се произнася тихо от свещеника по време на т. нар. Сугуба ектения по Златоустовата литургия)⁶⁸.

Стенописната програма продължава своето развитие над абсидата, където е представена сцената Благовещение. Лявата част от композицията с благославящия архангел Гавриил е свалена от реставраторите през 1979-1980 г., а дясната с образа на Богородица – през 90-те години.

Също тогава реставраторите са свалили от източната стена и фигурите на св. Роман Сладкопевец [СТЫ] РОМАНЪ ПЕВѢУЪ от диаконикона и сцената Видението на св. Петър Александрийски [СТЫ]: ПЕТРЪ ЯЛЕЗЪНРЪСКІ, разположена над протезисната ниша. Днес сцената е съхранена цялостно. В дясната ѝ част е представен Христос [ѿ] ХС, а в лявата – св. Петър Александрийски, държащ свитък с текст: КТО ТН СПАСЕ РНЗУ РАЗДРАИ БЕЗУМНІН ІРНІА.

При втората реставраторска намеса са свалени още образът на св. Симеон Стълпник [СТЫ] СІМЕОН[Ъ] СТАЛПНН-

Видението на св. Петър Александрийски, източна стена
The Vision of St Peter of Alexandria, eastern wall

Къ от дясната част на протезиса и композицията Съмнението на Йосиф (кондак IV) от Богородичния акатист, разположена над диаконикона. Сцената е съхранена частично. Днес в музейното депо е запазена лявата ѝ част с фигурата на Йосиф [ѿ] и надпис към сцената: ЦЮ СЕ СЪТВОРИА ЕСН БУРУ ВЪНУТРН МЕ. Образът на Богородица не е запазен. Тази рядка сцена, и особено разположението ѝ в олтарното пространство, карат изследователите да смятат, че още преди възобновяването на манастира през 1830 (1838) г. църквата е била посветена на Богородица⁶⁹.

В протезисната ниша е бил изобразен в цял ръст св. Стефан Първомъченик [СТЫ]: СТЕФАНЪ [...МУ]ЧЕННІКЪ, чийто образ днес не съществува. За мястото му в храмовото пространство съдим от снимка, публикувана от проф. Е. Бакалова в книгата „Манастирите в България“⁷⁰. Тази снимка дава обяснение и на още един фрагмент, съхраняван в Пернишкия музей. Той представя дълъг свитък в дясната си част, а в лявата – херувим и образ, който не би могъл да бъде разчетен. Свитъкът е бил разположен в дясната част на протезиса и може да бъде определен като поменик.

Южна стена

В най-горния регистър на южната стена са представени сцени от Христологичния цикъл, започвайки със сцената Рождество Христово, следвана от Сретение, Кръщение⁷¹, Възкресението на Лазар и още една сцена, отбелязана в реставраторската документация като неидентифицирана. Сцените от този регистър са разрушени в горните части, но въпреки това могат да бъдат разчетени. От-

Рождество Христово, южна стена
Nativity, southern wall

Кръщение Христово, южна стена
Baptism, southern wall

Св. Григорий Акрагантски и св. Яков, южна стена. Композицията е свалена при първата реставраторска намеса (1979-1980)

St Gregory of Agrigento and St Jacob, southern wall. The composition was taken down during the first restoration interventions (1979-1980)

белязаната като неидентифицирана сцена от западната част на южната стена представя едно от чудотворните изцеления на Христос – Изцелението на болния от воднянка⁷² (Лука 14: 1-6). Тя е свалена от църквата при първата реставраторска намеса през 1979-1980 г. В лявата част на композицията е представен Христос, а в дясната – мъжка фигура, подпряна на бастун и облечена с къса бяла туника.

Вторият регистър на южната стена представя три допоясни изображения – св. Яков **СТЫ ЯКОВЪ**, св. Григорий Акрагантски **СТЫ: ГРИГОРЪ ЯКРАГАНЪСКН** и св. Спирidon **СТЫ СПИРИДОНЪ**. След тях са били изобразени пет медальона, изградени от флорални елементи, за което съдим от направената от Дживджанови схема. Тази част от живописа е почти загубена. От нея през 90-те години са свалени част от изображенията на св. Мардарий **СТЫ МАРДАРИЪ** и св. Орест **СТЫ: ОРЕСТЪ**. За това, че и останалите петозарни мъченици са били на място, знаем от статията „Мисловщинки манастир (принос към изучаването на софийските манастири)“ и фотографии от реставраторската документация. В тях са отбелязани и св. Евстахий **СТЫ ЕВСТЪЯТНЪ**, св. Авксентий **СТЫ АКСЕНТНЪ**, св. Евгений **СТЫ ЕВГЕННЪ**⁷³.

Вторият регистър на южната стена от запад завършва със сцената Изцеление на слепия по рождение. Днес от нея е запазена само дясната част, представяща момента на изцелението. Схемата, направена от реставраторския екип, показва цялата композиция. Вероятно запазеният днес фрагмент е бил в тежко състояние и е свален с идеята да бъде върнат на място при реставрацията на храма. Схемата, както и фотография от началото на 80-те години, направена от Николай Клисаров, показват цялостно тази композиция и прилежащия ѝ надпис **ХС:НЧЕЛ ИСЛПЯГО Ъ РОЖДЕННЪ**⁷⁴.

В първия регистър на южната стена са изобразени фигури в цял ръст. В нейната източна част е представен св. Кирил Александрийски **СТН: КИРНАЪ ФНАЛОС[...]** **АЛ-ЗНЪДРЪСКН**, обърнат на изток, със свитък в ръце: **БЕ СТН НЖЕ ВЪ СТНХЪ ПОЧНВАЕН НЖЕ ТРНСТНМЪ ГЛАСОМЪ Ъ СЕРАФИМЪ ВЪСПЕВАННЪ**⁷⁵ (първите редове от Трисветата песен, част от литургията на св. Василий Велики). Следващата фигура от този регистър представя св. Никола **СТЫ НКОЛА**. Той е изобразен фронтално, облечен в епископски одежди, държащ в лявата си ръка евангелие. Фигурата е почти изцяло съхранена върху реставраторската документация, но на съществуващия днес фрагмент личи само част от облеклото. До него са били разположени още две фигури – св. Антоний **СТЫ: АНДОННЪ** и св. Евтимий **СТЫ: ЕФН[...]**. Последната фигура е на архангел Михаил **СЯРХА:МН**. Този регистър завършва с няколко ниши, в които на място и до днес личи живописна декорация.

Северна стена

В третия регистър на северната стена са съхранени фрагменти от две сцени от Христологичния цикъл. В северозападната част е била представена сцената Влизане в Ерусалим **ЧЕЕТ[ОНОСН]Е**, а в североизточната – Слизане в ада⁷⁶. От съхранените стенописи може да се предположи, че в този регистър са били изобразени още четири композиции (ако съдим от разположението на сцените на южната стена), свързани със Страстите Христови.

Вторият регистър е следвал схемата на южната стена. От него през 1979-1980 г. са свалени част от два медальона и нимб **Н[...]**.

Стенописи от първия регистър на северната стена не са запазени.

Влизане в Ерусалим, северна стена
Entry into Jerusalem, northern wall

Изцеление на болния от воднянка, южна стена
The Healing of the Sick from Hydropsy, southern wall

Под свалените фрагменти са открити и пет подготвителни рисунки⁷⁷. При по-внимателното им разглеждане може да се определи към кои сцени принадлежат. Първата от тях представя женска фигура със свитък в ръце. Тя вероятно е рисунка към фигурата на пророчица Анна, която се е намирала в дясната част на сцената Сретение (живописиста в тази част на сцената не е съхранена). Две от подготвителните рисунки съвпадат изцяло с образа на Христос от сцените Кръщение и Влизане в Ерусалим. Четвъртата представя образа на стотника Лонгин от композицията Разпятие⁷⁷. Последната е разположена във втория регистър на южната стена, но не може да бъде точно локализирана.

*

В научната литература съществуват различни мнения относно датирането на разглежданите стенописи. А. Грабар ги отнася към периода XVII-XVIII в.⁷⁹ В проучването за НИПК Д. Каменова пише, че това се е случило през втората половина на XVI в. и началото на XVII в.⁸⁰ Е. Бакалова датира живописиста към XV в.⁸¹ Отговорът на въпроса кога е било извършено първоначалното изписване на църквата изисква комплексен анализ на фрагментите. Съхранените фрагменти показват два различни подхода при изобразяването на лицата и дрехите, което вероятно се дължи на факта, че двама зографи са изпълнили стенописите.

Но една от композициите би могла да даде насока за разрешаването на този въпрос. Сцената представя едно от чудодейните изцеления на Христос – Изцелението на слепия по рождение (Йоан 9:1-38). Тя се характеризира с двукратното изписване на фигурата на слепаца. В лявата част Христос с пръст докосва все още слепия човек – „плюна на земята, направи кал с плюнката и намаза с калта очите му” (Йоан 9:6). В дясната слепецът е представен отново в момента на неговото изцеление след думите на Христос „Иди, умий се в къпалнята Силоам. И тъй, той отиде, уми се, и дойде прогледал.” (Йоан 9:7). В композицията присъстват и трима от апостолите зад Христос, свидетели на чудодейното изцеление.

Евангелският разказ за изцелението на слепия по рождение (Йоан 9:1-38) се появява още в раннохристиянското изкуство. Първоначално се представя само първата част от евангелския текст, описващ момента на изцелението. По-късно сцената се разделя на две части чрез повторно-

то изобразяване на слепаца. В лявата част се представя срещата на Христос със слепия, а във втората – моментът на неговото изцеление, умивайки очите си в къпалнята Силоам. Така се оформя една стабилна иконография, която следват голяма част от паметниците⁸². Съхранените примери на територията на България от XV-XVII в. следват тази схема, като се наблюдават различни подходи при изобразяването на водния басейн⁸³, в който слепецът умива очите си, в броя на апостолите свидетели на чудото⁸⁴, както и в представянето на задния план – архитектурни елементи и природна среда.

Без да търсим тук изчерпателност на всички балкански паметници от епохата, можем да отбележим, че най-близки иконографски особености сцената от Мисловщичкия манастир намира в аналогичната сцена от стенописите на църквата на манастира „Св. Прохор Пшински”, датирани към 1488-1489 г.⁸⁵ Иконографските и стилови особености на стенописите от църквата „Св. Прохор Пшински” са анализирани от Гойко Суботич, който свързва стенописите с църквата на манастира Горняк (1490), миниатюрите от Слепченско евангелие № 340⁸⁶ и църквата „Св. Петър и Павел” в метоха Орлица (1491)⁸⁷. Авторът излага тезата, че те са изпълнени от едно ателие, обособило се в Кратово в края на XV в.

Двете сцени следват една схема, сходно е разположението на фигурите в композицията, жестовите на персонажите, облеклото на слепия, решението на водния басейн, отсъствието на тояжката на слепаца, характерна за останалите примери от това време. За разлика от сцената в „Св. Прохор Пшински”, в която задният план е зает от богата архитектура, сцената от Мисловщичкия манастир се развива върху изчистен фон, състоящ се от две хоризонтални полета – зелено и синьо.

Сходството в композицията Изцеление на слепия по рождение от Мисловщичката църква и от църквата „Св. Прохор Пшински” е едно косвено указание за отнасянето на мисловщичките стенописи към края на XV в. и връзката им с т. нар. „ателие от Кратово”, което изисква по-нататъшно проучване.

Надяваме се, че настоящото проучване на историята на манастира и реконструкцията на съхранените фрагменти могат да помогнат за една бъдеща реставрация на манастирския комплекс или поне на манастирската църква.

Изцеление на слепия по рождение, църквата „Св. Прохор Пшински” (фотография Милена Донкова и Милан Михайлович)

The Healing of the Blind Born, church of St Prohor Pchinski (photo Milena Donkova and Milan Mihailovich)

Изцеление на слепия по рождение, състояние на сцената в началото на 80-те години на XX в. (фотография Н. Клисаров) и съвременно състояние

The Healing of the Blind Born, the state of the painting as it was in the 1980s (photo N. Klissarov) and present state

Приложение

За по-доброто разграничаване на различните етапи на реставраторска намеса и съхранените стенописи на мястото прилагам следния опис:

Стенописи на място (2010 г.)*Източна стена:*

Великите отци на църквата от композицията Поклонението на жертвата: св. Василий Велики, св. Йоан Златоуст и св. Атанасий Велики, четвъртата фигура не е съхранена; Богородица Ширшая небес в апсидата (1924); подготвителна рисунка.

Северна стена:

Декоративен орнамент – в северозападната част на северната стена.

Южна стена:

Подготвителна рисунка – глава на мъж, трети регистър; в югозападната част на стената са изградени ниши с декоративна украса.

Стенописни фрагменти, свалени през 1979-1980 г.*Източна стена:*

№12 лявата част на сцената Благовещение⁸⁸ (В вр.п.190)

Южна стена:

№7 фриз с допоясни изображения – св. Григорий Акрагански и св. Яков⁸⁹ (В вр.п.184) и №7¹ св. Спиридон (В вр.п.185); №1 Христос изцелява болния от воднянка, разположена над сцената Христос изцелява слепия по рождение – югозападен ъгъл, запазена е долната част от сцената (В вр.п.190)⁹⁰; №2 Възкресението на Лазар – съхранена е горната дясна част от сцената (В вр.п.180)⁹¹; №3 Кръщение (В вр.п.181)⁹²; №4 Сретение⁹³ – сцената е съхранена само в долната си част (В вр.п.182); №5 фриз от медальони – днес фрагментът липсва⁹⁴; №6 Рождество Христово (В вр.п.183)⁹⁵.

Северна стена:

№8 северозападен ъгъл – Влизане в Ерусалим (В вр.п.186)⁹⁶; №9 североизточен ъгъл – Слизане в ада (В вр.п.187)⁹⁷; №10 фрагмент от пояса на светци в медальони (В вр.п.188)⁹⁸; №11 северна стена – фриз с медальони (В вр.п.189)⁹⁹.

Фрагменти, свалени през 90-те години на XX в.*Източна стена:*

Св. Симеон Стълпник (В вр.п.159); Видението на св. Петър Александрийски (В вр.п.166); Съмнението на Йосиф (кондак IV) от Богородичния акатист – съхранени са лявата част от сцената и надпис (В вр.п.167); фрагмент – свитък (вероятно поменик) и херувим, бил е разположен от лявата страна на протезиса (В вр.п.169); Благовещение – долната дясна част от сцената с Богородица (В вр.п.190); св. Роман Сладкопевец – диаконикон (В вр.п.170).

Южна стена:

Част от медальоните с образи на петозарните мъченици – св. Мардарий и св. Орест, втори и трети медальони (В вр.п.164); Изцеление на слепия по рождение – дясната част от сцената (В вр.п.173); светец с дълга брада – от първия регистър, съхранен частично (В вр.п.168)¹⁰⁰; св. Антоний – съхранен в два фрагмента, нимб с надпис (В вр.п.165) и част от фигурата (вр.п.172); подготвителна рисунка – женска фигура, (В вр.п.169); фигура на прав светец от първия регистър, епископски одежди (св. Никола)¹⁰¹; св. Кирил Александрийски – фигурата е запазена в два фрагмента¹⁰².

Неидентифицирани фрагменти:

Част от дреха и свитък: [...]ЄН [...]БѢ СЕОЮ[...]ЬПНЄ ВЪ СЄ[...] ПОКАНТЕ СЄ¹⁰³.

Неидентифициран фрагмент; част от ръка; неидентифициран фрагмент; част от нимб, надпис¹⁰⁴.

Бележки:

- 1 Манастирът носи името на село Мисловщица, което е преименувано на Велиново през 1953 г. по името на Велин Стоянов Ангелов – партизанин, роден в селото. В литературата се срещат различни наименования на манастира (Мисловщицки или Мисловщички). В текста ще бъде назоваван като Мисловщички манастир „Успение Богородично”, вж.: Чолева-Димитрова, А. Селищни имена от Югозападна България. С., 2002, 147.
- 2 Реката се споменава в някои от публикациите и като Клисурска.
- 3 Тази инициатива се е състояла през месец май 2011 г. по идея на кмета на селото Никола Динев и Светлозар Стоянов от Хасково. Взето е решение да се възобнови и манастирския празник Успение Богородично, който се е отбелязвал на 28 август (стар стил). На тази дата се извършва и курбан.
- 4 По настоящем пет от свалените фрагменти се реставрират в катедра „Консервация и реставрация” на Националната художествена академия от дипломантите Боил Николов, Антония Ангелова и Дана Златанова.
- 5 Миятев, К. Приноси към средновековната археология на българските земи. – ГНМ (1921), С., 1922, 280-281.
- 6 Грабар, А. Няколко средновековни паметници из Западна България. – ГНМ (1921), С., 1922, 289.
- 7 Пак там, 289.
- 8 Денков, И. Трънски край – минало и старини. – В: Сборник Трънски край. Принос към изучаването на западните български краища (съст. Р. Тодоров). С., 1940, 91-101.
- 9 Йорданов, Св. Църкви и манастири в Трънския край. – В: Сборник Трънски край..., 207-228.
- 10 Байкушев, Йо. Архимандрит Байкушев. – В: Сборник Трънски край..., 517-520.
- 11 Днес НИОНКЦ. В този текст ще използвам наименованието НИПК, защото архивните документи са заверени под тази абревиатура.
- 12 Пк-9-63-VII, Велиновски (Мисловщички) манастир. Църквата, архитектура, заснемане на фотодокументация на целия комплекс. О.Н.С. Перник, Инв. № 459 от 21.02.77 и № 5639/21.08.98 г.
- 13 Пак там.
- 14 Пк-15-67-VII, Велиновски манастир. Гостоприемница, архитектурно заснемане, О.Н.С. Перник, 1977, Инв. № 5643/21.08.96; Пк-15-16-VII, Велиновски манастир. Стопански сгради и входна порта, архитектурно заснемане. О.Н.С. Перник, 1977, Инв. № 5642/21.08.96; Пк-15-65-VII, Велиновски манастир. Жилищно крило, архитектурно заснемане, О.Н.С. Перник, 1977, Инв. № 5641/21.08.96; Пк-15-64-VII, Велиновски манастир. Окомерна ситуация, архитектурно заснемане. О.Н.С. Перник, 1977, Инв. № 5640/21.08.96.
- 15 Димитрова, Д., З. Ганева, Д. Каменова. Мисловщички манастир (принос към изучаването на софийските манастири). – Изкуство, 6, 1981, 18-23.
- 16 Димитрова, Д., З. Ганева, Д. Каменова. Цит. съч., 23.
- 17 Василиев, А. Ктиторски портрет. С., 1960, 218-220; Същия. Художествени майстори образопоисци. – В: Комплексни научни експедиции в Западна България. Трънско – Брезнишко – Кюстендилско през 1957-1958 година. С., 1961, 192-196.
- 18 Стойков, Г. Култови обществени сгради из Трънско, Брезнишко и Кюстендилско. – В: Комплексни научни експедиции в Западна България..., 124-126.
- 19 Митова-Джонов, Д. Археологически паметници в Пернишки окръг. С., 1983, 34-36; Същата. Най-забележителните археологически паметници. – В: Трънско, минало и съвремие. С., 2008, 91-92.
- 20 Чавръков, Г. Българските манастири. История, култура, изкуство. С., 2000, 160-161.
- 21 Тулешков, Н. Архитектура на българските манастири. С., 1989, 35.

- 22 Димитрова, Д. З. Ганева, Г. Стоянова. Софийските манастири. Възникване, развитие, структура и характер, С., 1980, 15, 36, 94, 54, 55, 57, 69, 74, 90, 95, 97, 99, 100.
- 23 Бакалова, Е., Л. Прашков, Ст. Бояджиев. Манастирите в България. С., 1992, 178-179.
- 24 Същата. Сръбските учени за монументалната църковна живопис от XV век в България. – Сборник радова Византолошког института, XLIV, 2007, 493-494.
- 25 Илиев, Н. Мисловщичкият манастир „Св. Богородица“. С., 2001.
- 26 Жителят на с. Мисловщица се отбелязва от проф. Елка Бакалова като Велико Ивков, вж.: Бакалова, Е., Л. Прашков, Ст. Бояджиев. Цит. съч., 178. Николай Илиев отбелязва името Велко Ивков като прилага и протокол за приемане на имуществото на Мисловщичкия манастир от 1837 г., където е посочено името „деда Велко“, вж.: Илиев, Н. Цит. съч., 14. В текста ще бъде използвано името Велко Ивков.
- 27 Йорданов, Св. Цит. съч., 210.
- 28 Надписът е бил разположен в първия регистър между фигурите на светци в цял ръст. При свалянето на стенописите той е отделен заедно с образа на неизвестен светец. Днес този фрагмент се реставрира в катедра „Консервация и реставрация“ на Националната художествена академия.
- 29 Графитът е публикуван от краеведа Николай Илиев, но е необходимо повторно разчитане и по-задълбочено проучване, вж.: Илиев, Н. Цит. съч., 10.
- 30 Василиев, А. Художествени майстори образописци..., 193.
- 31 Пк-15-67-VII, 2. Подписано от арх. Стойчев на 09.03.1977 г.
- 32 Надписът е публикуван от Асен Василиев: Василиев, А. Художествени майстори образописци..., 196; Същия. Ктиторски портрет..., 218; Байкушев, Й. Цит. съч., 518.
- 33 Днес от годината са съхранени само първите две цифри – 18[...]. Асен Василиев посочва при първата си публикация годината 1853 (Василиев, А. Художествени майстори образописци..., 196.), а при втората (Същия. Ктиторски портрет..., 218.) годината 1863. Годината е посочена и в надпис, разположен на фасадата на църквата, който днес е добре съхранен, но и там не може да се да се разчете третата цифра 18[...]. Този неяснота би могла да се изясни от надпис разположен в долната част на иконата, където и днес ясно личи годината 1856 г. (годината на изписване на иконата). Така би могла да бъде реконструирана липсващата цифра и посочена годината 1853 г.
- 34 В този период няма определена кодифицирана норма при изписването на буквата **Н**, тя се среща изписана и като **И**. Поради тази причина при съхранените надписи е използван буквата **И**, както е изписана в оригинал. При свалянето на надписите от Асен Василиев е използвана буквата **Н**: Василиев, А. Художествени майстори образописци..., 197; Същия. Ктиторски портрет..., 218.
- 35 Василиев, А. Художествени майстори образописци..., 195-197; Същия. Ктиторски портрет..., 218.
- 36 Василиев, А. Художествени майстори образописци..., 197; Същия. Ктиторски портрет..., 218.
- 37 Пак там.
- 38 Пак там.
- 39 Липсващите букви са посочени в: Василиев, А. Художествени майстори образописци..., 195.
- 40 За надписите от иконата „Успение Богородично“ и западната фасада на църквата „Св. Петка“ специално благодаря за консултацията, която ми даде проф. Татяна Славова.
- 41 Мисаил Байкушев е роден през 1783 г. в град Трън. На 14-15-годишна възраст е изпратен от своето семейство да учи кожухарство в Самоков. Там среща случайно монаси, които го отвеждат в руския манастир „Св. Пантелеймон“ на Света гора. По-късно манастирската управа го праща да учи в Киев. През 1810 г. Байкушев е изпратен, като учител в Черна гора и Босна и Херцеговина. Той става игумен на Дечанския манастир. След време е заточен в Цариград. След като се завръща в Трън, се заема с управлението на Мисловщичкия манастир. Сведения за живота на Мисаил Байкушев са публикувани в: Байкушев, Й. Цит. съч., 517-520; Василиев, А. Ктиторски портрет..., 219; Аврамова, Р., В. Василева, Д. Давчева, К. Даскалова, Д. Димитрова, В. Еленкова, М. Куюмджиева. Българската Възрожденска интелигенция. Енциклопедия. С., 1988, 53-54.
- 42 Авторът прилага като доказателство за тази датировка надпис от напречна гредка, открита в манастира, акт за приемането на имуществото на Мисловщичкия манастир и архивни документи, определящи тази датировка, Илиев, Н. Цит. съч., 19-21.
- 43 Байкушев, Й. Цит. съч., 517.
- 44 Пак там. Името на йеромонах Байкушев се споменава и в няколко архивни документа, свързани с имуществото на Мисловщичкия манастир от периода 1837-1869: ИМ-ПК, В.о.ф. № 229. Протокол за приемане на имуществото на Мисловщичкия манастир; ДА-ПК, ф. 968, оп.1, а.е. 3. Н. Илиев. Принос към изучаването на Мисловщичкия манастир, л. 23. Тези документи са публикувани от Манолова-Николова, Н., П. Желева. Летописни бележки от средна Западна България. С., 1999, 132-133.
- 45 Името на йеромонах Герасим е било изписано върху иконостаса (ТРУДИВИШИ ЕРОМОНАХЪ ГЕРАСИМЪ ЦВЕТКОВЪ ОТЪ ГРА. ТРЪНЪ, 1892 ГОД. МАР. 25). Днес този надпис не е съхранен, за него съдим от съхранената фотодокументация. РИМ-Пк-НА-СОД-0311, Инв. № 2932.
- 46 Илиев, Н. Цит. съч., 25-31.
- 47 След смъртта на йеромонах Методий Соколов манастирските пострройки са използвани за кошари до началото на 70-те години на XX в. Тази информация ми бе посочена при теренното проучване от кмета на с. Велиново Никола Динев.
- 48 При посещенията ми плочата бе подпряна от външната страна на иконостаса.
- 49 Под изображението е разположен червен контур, върху който е изписан надпис: **ИЗОБРАЗИ СИ СВ. ОЛТАРЪ БЪ ЛЪТО 1924 ТРЪДИВИШИ ЕРОМОН. МЕТОДИ**. РИМ-Пк-НА-СОД-0311, Инв. № 2932.
- 50 Вероятно там е бил разположен първоначалният вход на църквата, Митова-Джонова, Д. Цит. съч., 34.
- 51 Иконите от иконостаса са пренесени в църквата „Св. Петка“ в Трън, Пак там, 36.
- 52 ПИМ Пк-НА-СОД, 3.12.2548. Пк-9-40-VII, Мисловщички (Велиновски) манастир „Св. Богородица“. Обработка на аварийно свалените фрагменти, 1979-1980.
- 53 Пак там, 1.
- 54 Тези схеми са залепени върху кутиите, където се съхраняват стенописните фрагменти.
- 55 ПИМ Пк-НА-СОД, 3.12.2548. Пк-9-40-VII, Мисловщички (Велиновски) манастир „Св. Богородица“. Обработка на аварийно свалените фрагменти, 1979-1980. Приложеният опис следва номерацията на реставраторската документация.
- 56 Годината на депозиране ми беше посочена от музейните работници. За тези фрагменти не съществува документация. След пренасянето им в музея са заснети и прибрани в депото.
- 57 Ванев, И. Трансфериране на стенописи в българската реставрационна практика. Дисертация. С., 2007, 68.
- 58 Тази информация ми бе посочена от служителите в РИМ-Перник.
- 59 Грабар, А. Цит. съч., 289.
- 60 Авторът отбелязва сцената Изцеление на слепия и фриз от медальони.
- 61 За такива намеси може да се съди и от статията на К. Миятев. Той пише: „...Така се е запазила само източната половина по свода, част от стените и в олтара. Всичко останало в замазано с бяла вар, като „остаряло“ – практика, която срещнах на много места из Трънско.“, Миятев, Кр. Цит. съч., 281.
- 62 Грабар, А. Цит. съч., 289.
- 63 Пак там.
- 64 Годината на изписване е посочена под сцената.
- 65 В началото на 80-те години фигурата е запазена цялостно. От надписа върху свитъка днес са съхранени само два реда. Останалите могат да се реконструират по фотография, направена от Николай Клисarov и реставраторската фотодокументация - РИМ-Пк-НА-СОД-0311, Инв. № 2932. В периода на

проучването Николай Клисаров ми предостави седем фотографии от този период, за което искрено му благодаря.

66 Част от него е публикуван в: Бакалова, Е. Стенописни надписи върху свитъци: комуникативни аспекти и източници. – В: Филология. История. Изкуствознание. Сборник изследвания в чест на проф. дфн Стефан Смядовски. С., 2010, 192.

67 Фигурата е съхранена в реставраторската фотодокументация. РИМ-Пк-НА-СОД-0311, Инв. № 2932.

68 За свитъците вж.: Ангелов, А. Светци литургисти и техните свитъци в българската монументална живопис от XVI-XVII в. – В: Collegium Historicum, I, С., 2011, 67-83.

69 Това се потвърждава и от преписка, направена през 1846 г., в една от богослужебните книги на манастира. В нея е отбелязано, че църквата е посветена на Успение Богородично, Илиев, Н. Цит съч., 20. Това се потвърждава и от иконата, съхранена в Трънската църква „Св. Петка“, върху която над образа на Мисаил Байкушев е изобразена композицията Успение Богородично, както и от спомена, който пазят местните хора, че на празника Успение Богородично се прави курбан.

70 Бакалова, Е., Л. Прашков, Ст. Бояджиев. Цит. съч., 179.

71 Йоан Кръстител държи свитък с надпис: Π[...] ΕΣΡ[...]ΙΕ ΠΝ[...]Ζ[...]ΕΤΟ ΣΕΚΗΡ[...] [...]ΟΡΕ[...]Ε[...].

72 Болестта е позната и под името красник или оток. Често е последица на сърдечна слабост, цироза на черния дроб, бъбречна болест, хроничен хепатит, рак и други. В коремната кухина се събира различно количество течност, която му придава особена форма, подобна на жабешки корем. Болният има тежест в корема, разпъване, съчетано с отоци по краката.

73 Димитрова, Д., З. Ганева, Д. Каменова. Цит. съч., 21., РИМ-Пк-НА-СОД-0311, инв. № 2932.

74 Част от тази сцена е публикувана и в: Митова-Джонова, Д. Цит. съч., 35., РИМ-Пк-НА-СОД-0311, инв. № 2932.

75 Днес свитъкът не съществува. Образът е съхранен в два фрагмента, които днес се реставрират в катедра „Консервация и реставрация“ на Националната художествена академия.

Надписът, изписан на свитъка, се разчита ясно на снимка, предоставена ми от Николай Клисаров и реставраторската фотодокументация - РИМ-Пк-НА-СОД-0311, Инв. № 2932.

76 Надписът към композицията Слизане в ада не е съхранен поради липсата на горната част от сцената. В композицията е запазен надпис върху свитъка, който Христос държи (**ΠΟΚΑΝΤΕ ΣΕ**).

77 Една от тези рисунки се съхранява в РИМ-Перник, три от тях са ми познати от фотографии, които ми бяха предоставени от доц. Бисерка Пенкова. Една е съхранена на място.

78 Днес тази сцена не съществува.

79 Грабар, А. Цит. съч., 289.

80 Димитрова, Д., З. Ганева, Д. Каменова. Цит. съч., 22.

81 Бакалова, Е. Цит. съч., 493-494.

82 Покровский, Н. В. Евангелие в памятниках иконографии. Москва, 2001, 332; Underwood, P. Some Problems in Programs and Iconography of Ministry Cycles. – In: Kariye Djami. Studies in the Art of the Kariye Djami and its Intellectual Background. Princeton, 1975, 4, 260.

83 В едни паметници той е изобразен като висок басейн

(църквата на Черепишкия манастир, „Рождество Христово“ и „Св. Атанасий“ в Арбанаси, „Св. Петка“ във В. Търново) и като фонтан или чешма („Св. Илия“ при Илиенския манастир, „Св. Стефан“ в Несебър, „Св. Никола“ при Сеславския манастир, „Св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат“ в Добърско). 84 Броят на апостолите през XV в. е по-малък, докато през XVI в. групата на апостолите се увеличава до шест и осем фигури („Св. Стефан“ в Несебър, „Св. Илия“ при Илиенския манастир, притвор на Роженския манастир и Черепишки манастир), а през XVII в. те стават дванадесет („Рождество Христово“ и „Св. Атанасий“ в Арбанаси, „Св. Никола“ при Сеславския манастир, „Св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат“ в Добърско).

85 Благодаря за предоставения ми снимков материал на Милена Донкова и Милан Михайлович – докторанти в катедра „Консервация и реставрация“ в Националната художествена академия.

86 Съхранявано в НЦИАМ, София, Пандурски, В. Паметници на изкуството в Църковния историко-археологически музей – София. С., 1977, 402, ил. 33-37; Същия. Църковен историко-археологически музей – София. С., 1973.

87 Subotić, G. La plus ancienne peinture murale au monastère Gornjak. – Зограф, 26, 1997, 107-119; Суботич, Г. Настенная живопись покоренных южнославянских стран рубежа XV-XVI веков. – В: Древнорусское и поствизантийское искусство. Вторая половина XV – начало XVI века. Москва, 2005, 478-479; Иванић, Б. Мара Бранковић и монументално сликарство друге половине 15. века. – В: Ниш и Византија, II, 2004, 337-342.

88 РИМ-Пк-НА-СОД, 3.12.2548. ПК-9-40-VII, Мисловщицки (Велиновски) манастир „Св. Богородица“. Обработка на аварийно свалените фрагменти. 1979-1980, 8.

89 Пак там, 6.

90 Пак там, 4.

91 Пак там.

92 Пак там, 3-4.

93 Пак там, 4.

94 Пак там. Този фрагмент е отбелязан в реставраторската документация, но не в РИМ-Перник. Неговата липса е отбелязана и от Иван Ванев в дисертацията му „Трансфериране на стенописи в българската реставрационна практика“. НХА, С., 2007, 67.

95 РИМ-Пк-НА-СОД, 3.12.2548. ПК-9-40-VII, Мисловщицки (Велиновски) манастир „Св. Богородица“. Обработка на аварийно свалените фрагменти. 1979-1980, 5-6.

96 Пак там, 6-7.

97 Пак там, 7.

98 Пак там.

99 Пак там, 7-8.

100 Инвентарен номер не е посочен.

101 Инвентарен номер не е посочен.

102 Инвентарен номер не е посочен.

103 Благодаря на Цвета Кунева за помощта, която ми оказа при свалянето на надписите.

104 Без инвентарни номера.